

ATASÖZLERİNDE ANLAM KAYMALARI, ZAMANA BAĞLI ANLAM VE COĞRAFÎ MEKÂN KAYIPLARI

The Meaning Change in Proverbs and the Meaning Depended On the Era and the Loose of Geographical Place

Changements et pertes de signification liés au temps et à l'espace géographique de proverbes

Doç. Dr. Osman Kemal KAYRA*

ÖZET

Atasözleri, bir milletin millî karakterini, yaşayış ve düşünüş tarzını özetleyen kalıplardır. Coğrafya, zaman, töreler ve sosyal özellikler bu kalıplara yerleştirilmiştir. Bunlarda, destan, kahramanlık, acılar, ironiler, yaşanan her şey kısacası bir millet için her şey bulunur.

Atasözlerinde zamana ve coğrafyaya bağlı olarak, anlam kaymaları, coğrafi mekân kayıpları, anlam kayıpları ve yorum değişimleri olmuştur. Ama yine de onlar kısa hüküm vermede, maziyle barışmada, geleceği hazırlamada vazgeçilmez dayanaklardır.

Anahtar Kelimeler

Atasözleri, Sosyal Değişmeler, Millî Duyuş ve Düşünüş, Anlam Kayıpları ve Anlam Kaymaları.

ABSTRACT

Proverbs are the nations which summarises the national character life and thinking ways of a nation. Geography, time, customs and social changes are situated in the nations. In there it is possible to find epics, griefs, ironies which are necessary for a nation as well.

In proverbs sometimes with the influence of time and geography, meanings, geographical places, comments may be changes, lost or slides. However, they are indisputable things to give short decision and have peace with past.

Key Words

Proverbs, Social Changes, National Thinking and Feeling, Loosing and Sliding Meaning.

Dil sürekli bir değişiklik içindedir; çünkü bu onun yapısında vardır. Dil, kelimeler içindeki anlamı yüzyıllarca korurken, bu koruduğu anlamı yeni bir kelimeye aktarmada da son derece titizdir. Dil tabii şuuru içinde bu aktarımı eksiksiz yapar.

Zaman, değişimin alt yapısını hazırlayan aslî faktördür. Kelimelerin ifade ettiği mânâlardaki sırrı ifşa eden veya saklayan da zamandır. Zaman bazen bir kelimeyi kalıp olarak aynen saklarsa bile, anlamında bazı değişimler meydana

na getirebilir. Başka bir yönüyle dil bazı kelimelerle tam bir uyum içinde bulunurken, bazı kelimelerde de uyarlama yaparak onlara yeni kimlikler verebilir. Tabii bu arada temel kelimeler yüzyıllarca değişmeden yaşarlar. Fakat yine bu kelimelerin ortak kullanımları veya ortak yapılanmaları değişebilir. Biz bu değişim sürecinde dilin en çok kullanılan cephesini, yani ata sözlerini inceleyeceğiz.

Atasözleri, bir milletin yüzyıllara sığan tecrübelerinin, acılarının, sevinç-

* KTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

lerinin, duygu ve düşüncelerinin en veciz ifadesi, özeti, sembolü, bileşkesidir; duygu etiketidir. Ata sözlerinde bilimsellik (sosyoloji, ekonomi, tıp, tarih...) adına bir çok şey bulabiliriz. Bu bilimsellik halk muhayyilesi pratiğinin en güzel sehli mümteni örneklerini teşkil eder. Atasözleri belgesel mirasın önsözleri gibidir. Almanlar "Bir milletin değerini ata sözleriyle ölçün" derler. Millet-değer meselesinde bir sürü kıstas olabilir, ama ata sözleri çok daha objektif, çok daha belirgindir. .

Genelde kullanılmayan şey eskimez ve değişmez. Kullanım ise sürekliliği ve değişkenliği gerektirir. Dil zaten pratiği olan bir varlıktır. Değişim ve gelişim dilin özünde vardır. Bu dil değişkenliğinde sabit gibi duran, yüzyıllardır kalıbını koruyabilen ata sözleri ve deyimler de birtakım değişmelere uğramışlardır.

Atasözleri ve deyimler klişe sözlerdir. Söylenişlerinde şiirsellik vardır. Çoğu kafiyeli ve belli ses düzenindedirler. Bu da onların yüzyıllar boyu unutulmadan veya çok az değişimlerle aktarılmasını sağlamıştır. Onların dilleri telgraf dili gibi olup kısa ve kalıplar hüviyetindedirler. Fakat bu kısa kalıplar içinde çok derin anlamlar barındırırlar. kimileri net ve anlaşılır durumda olmalarına rağmen kimileri de yoruma muhtaçtırlar.

Biz bu çalışmamızda kelime değişkenliğinin etimolojik olgusuyla birlikte, yine kelimelerdeki sosyal ve coğrafi boyuttaki değişkenliklerini de inceleyeceğiz.

A. Anlam Değişmesi Veya Anlam Kayması

Kelimeler anlam değişmelerine zamanın tabii tesiriyle uğrarken, değişen dünya düzeni, sosyal akışkanlık bu değişmeyi hızlandırır.

Anlam değişmeleri genellikle bir

kaç yüzyıla varırken, köklü inkılapların da bu değişimleri hızlandırdığını unutmamak lâzımdır. Meselâ efendi sözü Cumhuriyetten evvel yönetim sınıfı veya ulema için kullanılan bir saygınlık unvanı idi. Halbuki bugün aynı kelime az öğrenim görmüş veya hiç öğrenim görmemiş insanlar için kullanılmaktadır. (Aksan, 1990: 219)

Şimdi bu değişmeleri ağırlıkla ata sözlerinde göstermeye çalışalım.

Abdala kar yağıyor demişler, titremeye hazırım demiş.

abdal özel is. tar. Safeviler devrinde İran'da yaşayan Türk oymaklarından biri. 2. Anadolu'da yaşayan birtakım oymaklara verilen ad. Geygel Abdalları.

Aptala malûm olur. Bu söz bir şeyin olacağını sezen kimseler için şaka yollu söylenir. (Türkçe S.,1988:2)

abdal-ebdal is.Ar. 1. Dünya ile ilgisini kesip Tanrı'ya bağlanmış olan derviş. (Evliyadan 70 kişilik bir cemaat veya zümreye verilmiş bir addır. Efganistan'da bir Türk topluluğunun, Anadolu'da göçebe bir halkın adıdır. Aşırı Alevî olup Kendilerine " Seyyid Gazi Yetimleri" Büyüklerine de "dede" derlerdi) (Devellioğlu 1986:3)

Atasözünde anılan *abdal*, miskin kimsesiz, fakir anlamlarında kullanılmıştır.

Abdal düğünden, çocuk oyun-dan usanmaz.

Bu atasözündeki *abdal* yukarıdaki anlamından farklı bir kullanım içindedir. Anadolu'da bazı bölgelerde (Konya-Kulu) ve civarında düğünlerde davul zurna çalanlar da *abdal* (*aptal*) denir.

Abdal tekkede, hacı Mekke'de bulunur.

Belki de kelime anlamına en yakın şekliyle bu sözde kullanılmış *abdal*.

Adam adamdır olmasa da pulu, eşek eşektir olmasa da çulu.

pul. is. Far. pûl. Eskiden kullanılan akçadan küçük metal para. (Türkçe S. .1988:1204) Bir akçanın üçte biri.

Atasözünde para olarak kullanılan pul, Türkiye Türkçesinde mektuplarda, özel gün ve kişiler için basılan hatıra evrakında veya resmi evrak için kullanılan damga pulları şeklinde kullanılmaktadır. Fakat aynı kelime Azerbaycan, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur Türkçelerinde para olarak kullanılmaktadır. (K. T. L. Sözlüğü, 1991:690-691)

Ağa borç eder, uşak harç.

uşak is.1.Çocuk. 2. Herhangi bir bölgenin halkından olan erkek. 3. Hizmetçi.

ufşak > ufak- uşak uşa- “küçülmek, azalmak.

Uşandı rızk yéyü agzında dendan (Çarhnâme, 1956:5) “Ağzında yemek yemekten dişlerin ufalandı.”

uşak küçük,ufak (D.L.Türk, 1972:135)

Bu sözde uşak toprağa bağlı sistemde, ağa yanında çalışan kişi veya konak sahiplerinin hizmetçisi anlamında kullanılmış.

Yaman komşu, yaman avrat, yaman at; birinden göç, birini boşa, birini sat.

yaman. s. (Güç, etki veya beceri için) alışılmışın üzerinde olan. 2. Kötü, korkulan. (Türkçe S., 1988:1587)

yaman Kötü, her şeyin kötüsü. (D. L. Türk, 1972: 143)

Yaman eski anlamıyla kötü olarak kullanılırken, bugün övgü anlamı veren bir sıfat veya zarf olarak iyi anlamıyla kullanılmaktadır. Yaman delikanlı, yaman adam vesselâm gibi.

Ceviz gölgesi yavuz gölgesi, söğüt gölgesi yiğit gölgesi.

yavuz s.1. hlk. Kötü, fena. 2. hlk. Güçlü, çetin.3. hlk. İyi güzel. (Türkçe S., 1988: 1608)

İçre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunda üze olurtum. (Orhun A., 1970:55) “Yiyeceği ve içeceği olmayan durumu kötü bir millet idaresi aldım.”

yavuz Kötü. fena (D.L.Türk, 1972: 147 9

yavuz (yavız) 1. Kötü, fena, azgın, güçlü, yaman.(Y. Tarama, 1983: 239)

Yavuz kelimesi bugün tamamen taltifle ilgili bir sıfat olarak kullanılır.İstanbul Türkçesinden çıkmış gibidir. Eski Anadolu Türkçesinde kötülük, kötü anlamındadır.

Yavuz sanmaya kardaş kardaşına (Çarhnâme, 1956: 4) “ Kardeş kardeşi için kötü düşünmemeli.”

Ne yavuz ol asıl, ne yavaş ol basıl.

Burada yavuz sivri, atılğan, pısrık olmayan anlamıyla kullanılmıştır.

Yavuz at yemini, yavuz it ününü artırır.

Bu sözde yavuz, cevval, iş yapan, boyun eğmeyen anlamındadır.

Yavuz hırsız ev sahibini bastırır.

Bu sözde de yavuz zeytinyağı gibi üste çıkan, “ hem suçlu hem güçlü” anlamıyla kullanılmıştır.

B. Anlam Daralması.

Bazı kelimeler yaşamakla birlikte anlamlarında hissedilir bir daralma olmuştur. Bunların Ata sözlerindeki yansımalarını örneklerle göstereyim.

Abanın kadri yağmurda bilinir.

aba is.Ar. ‘abâ,1. Yünden dövülerek yapılan kalın ve kaba kumaş.2. Yakasız ve kalın üstlük 3.Eskiden dervişlerin giydiği açık hırka. (Türkçe S., 1988:1)

Bugün abanın yerini yağmurluk, anorak, pardösü, palto vb. almakla birlikte aba yaşamaya devam eder.

Acemi katır kapı önünde yük indirir.

Katır da modern ulaşım ve taşıma

araçları karşısında yok olmaya yüz tutmuşken, Anadolu'da hâlâ bazı amaçlar için kullanılmaya devam eder.

Acemi nalbant Kürt eşeğinde dener kendini.

nalbant is.Ar. na'l +Far.bend. Hayvanları nallayan kimse. (Türkçe S., 1988: 1070)

Nalbantlık da Anadolu'da giderek kaybolan meslek grupları arasındadır.

Aç ayı oynamaz.

Ayı oynamak özellikle İstanbul'da otuz-kırk yıl öncelerinin en sık rastlanan orta eğlencelerinden biriyken, özellikle hayvan hakları gündeme gelmeye başladığından beri kaybolmaya yüz tutmuştur.

Akar su pislik tutmaz.

Hızla büyüyen ama plânsız ve alt-yapısı tam teşekkül etmemiş büyük şehirlerde tam bir çevre problemi olan kanalizasyon kaçıkları ve sanayi atıklarının akarsu ve derelere verildiğini veya karıştığını düşünürsek bu atasözümüzün de geçerliği hemen hemen kaybolmuştur.

Akşama karşı gitme, tana karşı yatma.

Günümüz şartlarında bir gün gerçekten de yirmi dört saat olarak kullanılmaktadır. Akşam ve gece yolculuğunun gündüz yolculuğundan hiç farkı yoktur. Otobüs terminalleri ve otoyol üstü dinlenme tesislerinde gece yarısı ile öğle kavramları birbirine karışmıştır.

Sanayi kolları vardiya yapmak zorunda olduğu için, gece çalışan işçiler tan, yani sabaha doğru yatmak zorundadırlar.

Akşam oldu kon, sabah oldu göç.

bk. Akşama karşı.

Fakat bu arada şunu da belirtelim ki, insanların büyük bir çoğunluğu hâlâ akşam yatıp saban işe gitmektedir. Eğer

mecbur kalmazlarsa sabah yolculuğunu tercih etmektedirler. Hâlâ "Gündüzün şerri akşamın hayrından iyidir" sözü geçerliliğini kaybetmiş değildir.

Alma alı, sat yağızı, bin doruya, besle kırı.

Bunlar da görüldüğü gibi at renk ve cinsleridir. Atın bir zamanlar Türk toplumundaki yeri gerçekten inkâr edilemeyecek kadar büyüktü. Binek ve savaş aracı olarak sürekli kullanılırdı.

.....at altın tidim. (Orhun A., 1970:78) "Attan aşağı dedim."

.....at üze bintüre karıg söktüm (Orhun A., 1970:78) " At üzerine bindirip karı söktüm."

Tabii at yine bugün hâlâ bazı yerlerde binek hayvanı olarak kullanılmaktadır.

Alt değirmen güçlü akar.

Un ve unlu mamullerin tamamen fabrikasyona geçtiği günümüzde, Anadolu'da az da olsa su değirmenlerine rastlamak mümkündür. Aynı değirmenlerin Anadolu masal kültüründe önemli bir motif olan cin-değirmen gerçeğini de unutmamak lâzım

Dağ başında hamam yapma savurursun yel için, sel önünde değirmen yapma öğütürsün el için.

bk. Alt değirmen.

Caminin mumunu yiyen kedinin gözü kör olur.

Mum elektriğin yaygınlaşmasıyla birlikte gaz lâmbaları gibi giderek tarihe karışıyor. Modern lokantalar loş ortam elde etmek ve romantik bir hava oluşturmak için mumlar kullanılmaktadır, ama ihtiyaç olarak değil.

Yalnız tarihî camilerde mihrabın iki yanında asırlık mumlar, nizamiye nöbeti tutan askerler gibi heybetle durmaya devam ediyorlar.

Belki bir iki ücra bölgede -eğer elektrik oralara ulaşamadıysa- küçük

mescitlerde mumla aydınlatma yapılabilir.

C. Kelime Kaybolması.

Anadan olur daya, hamurdan olur maya.

dadı (daya) is. Far. dādū Çocuk bakımı ile görevlendirilmiş kadın. (Türkçe S., 1988:327)

dâye is. Far. dadı. Bir veya bir kaç çocuğu bakmaya mahsus hizmetçi karı(Kamus T. 1969: 602)

Kelimenin Osmanlı döneminde “taya” olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Bu arada adreslere bu şekliyle yansımıştır. İstanbul Selimiye, Çiçekçi semtinde Taya Kadın sokağı vardır. Yine İstanbul Gaziosmanpaşa’ya bağlı “Taya Kadın” köyü vardır.

Yine Kars’ın Arpaçay ilçesine bağlı Doğruyol Bucağında “Tayakaya” adlı bir mevkî vardır, ama bu kelime muhtemelen < taya-k kaya’dan gelmektedir.

Dede Korkut Kitabı’nda Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyunda “ Oğlançugını dayalara virdi saklatdı.” şeklinde geçer. (Dede K., 1964:5)

Bugün *dadı* veya *dadılık* bitmiştir. Eski İstanbul konaklarında. Tanzimat’ın son dönemlerine kadar var olan bu müessese, yerini, Servet-i Fünûn döneminde yerini yabancı mürebbiyelere bırakmıştır. Aşk-ı Memnu’daki Matmazel de Courton gibi.

Arşın malı kantar ile satılmaz.

aşrın is. esk. Yaklaşık olarak 68cm’ye eşit uzunluk ölçüsü. (Türkçe S., 1988:88)

kantar is.Ar. kintâr.1. Ağırlık sıfırken yatay duran bir kaldıraç koluna dik olarak tutturulmuş bir ibrenin sapmasıyla kütleleri tartan araç.2. Tartılacak kütle alttaki çengele takılınca sarmal veya bağlı olan ve normal olarak sıfırı gösteren bir okun yanlarda gösterilmiş ağırlık birimleri hizasına gelmesiyle

kütle ağırlığını belirleyen bir tür tartı âleti, el kantarı.3. Baskül. 4. esk. 56.452 kg ağırlığında ve 44 okkalk bir ağırlık birimi. (Türkçe S., 1988: 1190)

Osmanlı Türk toplumunda kullanılan bu ölçü âleti modern tartı ve ölçü âletlerine geçildikten sonra terkedilmiştir.

Ayyar tilki art ayağından tutulur, zeyrek kuş iki ayağından tutulur.

ayyar s.Ar. ‘ayyâr esk. Dolandırıcı, hilekâr. (Türkçe S., 1988:118)

zeyrek is. Far. zîrek Anlayışlı, uyanık, zeki. (Türkçe S., 1988:1670)

Bugün *ayyar* ve *zeyrek* kelimeleri hiç kullanılmaz. Yalnız İstanbul’da bir semt adı olan Zeyrek ve Zeyrek yokuşu bu adlarıyla yaşamaya devam eder.

Ağır ol, batman gel.

batman is.esk. Miktarı bölgelere ve tartılacak şeylere göre değişen eski bir ağırlık ölçüsü. (Türkçe S., 1988:158)

Bu ağırlık ölçüsü de yerini modern ölçü ve tartı âletlerine bırakmıştır.

Ağır ol ki molla desinler.

molla is.Ar. mevlâ. 1. tar. Büyük kadı. Mısır Kadısı. 2. Medrese öğrencisi.3. esk. Büyük bilgin (Türkçe S., 1988:1033)

Osmanlı’da hem idarî hem ilmî bir unvan olan mollahık, iki yönlü ve çok kıymetli bir pâyeye idi. Ayrıca medrese öğrencilerine de molla denmesi, bu unvanın bilimsel kademelerde başlangıç olarak değer kazandığını da gösterir. Bu arada mollahık medreselerde ikinci derecede öğreticiliktir.

Bugün *molla* kelimesi yine kurum ve yer adlarında yaşamaktadır. Molla Gürani İlkokulu, Paşabahçe Saip Molla Caddesi gibi.

Ahmak gelin yengesini halayığı sanır.

halayık is.Ar. halâ’ik. Kadın köle, cariye. (Türkçe S.,1988: 931)

yenge is. (metinde 4. anlamı) hlk. Düğünde geline kılavuzluk eden kadın. (Türkçe S. 1988:2430)

Bugün halayık ve yenge kelimeleri bu şekilde kullanılmamaktadır.

Ak akçe kara gün içindir.

akçe is. 1. Küçük gümüş para. 2. Her türlü madenî para.

Bugün de akça kullanımdan kalkmıştır.

Akçe akıl öğretir, don yürüyüş.

don is. hlk. giysi.2. Vücudun belden aşağı kısmına uzun veya kısa iç giysi, külot. (Türkçe S., 1988:623)

Don eskiden elbise olarak kullanılan bir kelimedir.

Biligke bilgi tükel ton aş ol. (K. Bilig, 1979:321) “ Bilgili insan için onun bilgisi kâfi bir yiyecek ve giyecektir.”

Bahçalarda tiringeni diyerdim-Sondan galhıp üst donumu giyerdim. (Şehriyar, 1964:21) “Bahçelerde tiringeni nağmelerini söyleyip, sonradan da üst elbisemi giyerdim.”

Kara donlu dervişlere nezirler vir-düm. (Dede K., 1964:9)

Don burada avamî derviş elbisesi olarak kullanılmıştır.

Alışmadık götte don durmaz.

bk. Akçe akıl öğretir.

Başına gelen başmakçıdır.

başmakçı is.esk. 1. Ayakkabı yapan ve satan kimse; paşmakçı. 2. Camilerde çıkarılan ayakkabılara bekçilik eden kimse. (Türkçe S., 1988: 155)

başmak pabuç, başak (D.L.Türk, 1972:17)

başmak ayakkabı. (Y.Tarama, 1983:28)

Başmak kelimesi de bugün kullanılan kelimelerdendir.

Baş sallamakla kavuk aşınmaz.

kavuk is.hlk. 1. İçi boş şey. 2. Sarık sarılan başlık. (Türkçe S., 1988:817)

Kelime muhtemelen kovi, (içi boş, kof) kelimesinden gelmelidir.

kovi İçi boş, kof..

Bu kıvçak kovi dünya kiçki ajun-Neçe beg karıttı karımaz özün. (K.Bilig, 1979:bey.5133) “Bu boş yalan dünya nice beyleri yaşlandırdı”, derken kovi mecaz anlamında kullanılmıştır.

Bezirgân zügürtleyince geçmiş defteri yoklar.

Bezirgân is.Far. bâzergân. 1. esk. Tüccar. 2. Yahudiye verilen ad. (Türkçe S., 1988:180)

Bezirgân dilimizde kesinlikle tüccar olarak kullanılmakla birlikte, “ Yahudi iflâs edince eski defterleri karıştırır.” atasözünde Yahudi burada kesinlikle bezirgân anlamıyla kullanılmıştır.

Bir dirhem et bin ayıp örter.

dirhem is.Ar.1. Okkanın 400’de birine eşit olan 3,148 gramlık eski bir ağırlık ölçüsü. İstanbul için dirhem 3207 gram olarak tespit edilmiştir. (Türkçe S., 1988:382)

Dirhem de bugün kullanılmayan yaklaşık üç gramlık bir ağırlık ölçüsü olmakla birlikte, halk arasında “ Bir dirhem akli yok” şeklinde yaşamaya devam ediyor.

Bir evde iki kız, biri çuvaldız biri biz.

biz is. Katı bir şeyi dikerken iğne geçirilecek yeri delmek için kullanılan, çelikten yapılmış, sivri uçlu ve ağaç saplı tığ, kundura bizi. (Türkçe S., 1988: 202)

çuvaldız is. Far. çuval-dûz. Çuval gibi dokumalar dikmekte kullanılan ucu yassı ve eğri büyük iğne.

Deri ve kalın kumaşların makinelerle dikilmeye başladığından beri, bu işi el zenaati olarak yapan çok az kimse biz veya çuvaldız cinsi malzeme kullanılabirler, ama dericilik veya tekstilde otomasyon biz ve çuvaldızı bitirmiştir.

Boka nispetle tezек amberdir.

amber is.Ar. ‘anber.1. Amber balı-

ğından çıkarılan güzel kokulu, kül renginde bir madde.2. Güzel kokulu maddelerin ortak adı. (Türkçe S., 1988:48)

Bugün amber belli bir oranda kozmetik sanayiinde kullanılsa da aslı koku maddesi olarak kullanılmıyor.

Boş eşek yorga gider.

yorga is. Binicisini sarsmayan at yürüyüşlerinden biri.(Türkçe S., 1988:1641)

yorga rahvan. (Y. Tarama, 1983:250)

yoriga Yorga yürüyen at için. (D.L.Türk, 1972: 154)

yoriga yürüyen. (K.Bilig, 1979:1428)

“ Kan içicilikte niçe yorgalar” “ Niçe yorgalar” “ Yorkalayıp gider-idi harsüvâr” (Tuhfe, 1991:156, 49,112)

Kelime, “yori-” fiilinden -g ile yapılmış bir isim gövdesinden -a- ile yapılmış bir fiil gövdesi olup tekrar -g ile bir isim gövdesi yapılmış olmalı.< yori-g-a-g, vurgusuz orta hece ünlüsü düşünce önce “yorgag” sonra da 11. yy.da kelime son seslerindeki “-g” lar düşünce “yorga” kelimesi ortaya çıkmıştır.

Çık çık eden nalçadır, iş bitiren akçadır.

nalça is.Ar. na'l + Far.- çe 1. Ayakkabıların altına çakılan demir. 2. Katır, eşek, sığır gibi hayvanların tırnakları altına çakılan demir parçası.

Bugün ayakkabıların tabanlarına veya burunlarına tek tip demirler çakılmasına rağmen, bunların nalça olması mümkün değildir.

Toynaklara çakılan standart demirlere de nal denir.

Çingene çadırında musandıra ne arar.

musandıra is. Yun. musantra. 1. Evlerde yatak yorgan konulan yer, yükük. 2. Mutfakta yüksek ve geniş raf. (Türkçe S., 1988:1070)

Bugün evlerde yatak yorgan koymak için özel bölümler veya özel dolaplar yapılıyor. Anadolu'da bunların adı genellikle yüküktür.

Mutfaktaki raflara da artık musandıra denilmiyor.

Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer.

dazlamak (nsz) Güç beğenmek. (Türkçe S., 1988:536)

Kelimenin kökü “ taz” kel, daz, boy-nuzsuz,bitkisiz, çoraktan gelmeli. Divan'da “tazlamak” birini kel saymak, birine kel demek şekliyle geçmektedir. Yani beğenmemek hakir görmektir. Zaten sözde de dazlamak ve kel başlı kıza düşmek arasındaki bağ son derece açıktır.

Dostluk kantarla, hesap miskalle.

miskal is.Ar. Esk.Bir buçuk dirhem değerinde eski bir ağırlık ölçüsü. (Türkçe S., 1988:1030)

Bugün miskal kelimesi hemen hemen hiç kullanılmamaktadır.

Düşmana yarak gerek, ya düşmandan irak gerek.

yarak. is. esk. 1. sil. 2. Kaba erkeklik organı. (Türkçe S.; 1988:1597)

yarak (yarag, yarah) 1. Hazırlık, le-vazım, teçhizat.2. Silâh.(Y. Tarama, 1983:235)

Yaralığı kandın kelip yanya iltidi. (Orhun A., 1970:54)” Silâhlı nereden gelip sürüp attı.”

yarak idin-, yaraga meşgul ol-: Hazırlanmak, tedarik görmek.

Nazar kıl âleme hâlümeşgul ol-: Hazırlanmak, tedarik görmek.

hl .....

Dön émdi bunda anulümeşgul ol-: Hazırlanmak, tedarik görmek.

hlı nereden gelip sürüp attı.”

birini kel saymak, birine kel demek şekliyle geçmektedir. Yani beğenmemek hakir görmektir. Zaten sözde de dazla-

mak ve kel başl Bu kelime kaba dilde bugün de erkeklik organı olarak geçer; eski anlama hiç kullanılmaz.

El yumruğu yemeyen kendi yumruğunu bozdoğan sanır.

bozdoğan tar.Yeniçeri tarafından kullanılan ve atların eğerlerine asılı duran altı toplu gürz. (Türkçe s., 1988:1395) Bugün bozdoğan sadece bir şahin türü ve Bozdoğan Kemerli olarak özel isimlerle kullanılır.

Evvel taam, sonra kelâm.

ta'âm is.Ar.esk. Yemek, yiyecek. (Türkçe S., 1988: 2105)

Bu kelime de bugün bazı kalıplarda geçmektedir. Turfanda sebze ve meyvenin geçerli olduğu zamanlarda -seracılığın tam gelişmediği zamanlarda- yazın veya kışın ilk yenen meyve ve sebze için "eski ağıza yeni taam" denirdi.

Göz terazi, el mizan.

mizan is.Ar. esk.1. Terazi, 2. Tartı, ölçü âleti. (Türkçe S.; 1988:1032) Mizan kelimesi de bugün yalnız "Bakalım mizan kurulunca ne yapacaksın?" şeklinde dinî kullanımlarda geçer.

Kardeşten karın yakın.

Burada karın kendi çocuğu anlamında kullanılmış olmalı. Karındaş- karın benzerli ği ve "batn (batın)"anlamındaki karın, çocuk olarak, doğum periyodu, doğum olarak alındığında karın muhtemelen çocuktur. Ayrıca bu sözün "Karındaştan karın yakın, kulaktan burun yakın" şeklini de görürüz. Ömer Asım Aksoy da karını çocuk olarak alır. (Atasözleri ve.D.S., 1971:283)

Kes parmağını çık pazara, em buyuran çok olur.

em. ilâç (D.L.Türk,1972:37)

Ot em kalmadı kör neçe kıldılar-Yaraşık ne erse anı kıldılar. "Ot ve ilâç ne gerekse kullandılar. Lâzım olan her şeyi denediler.

Kereg tut otacı kereg erse kam-

Ölüglike hergiz asıg olmaz em. "İster şaman tut, istersen hekim; ölüme ilâcın asla faydası yoktur." ' K. Bilig, 1979: bey.1061, 1044)

Kırk yılda bir ölet olur, ecceli gelen ölü.

ölet is. hlk.Öldürücü hastalık, salgın, kıran.(Türkçe S., 1988:1135)

Halk arasında " Kırk yıl kıran olmuş, ecceli gelen ölmüş" şekli daha çok kullanılır.

Kötürümden aksak, hiç yoktan torlak yeğdir.

torlak s. 1. Genç, toy.2. Henüz evcilleşmemiş, alışmamış (hergele) 3. is Derviş,

Bu kelime de dilimizde yok olmuş gibidir.

Küpe küp deyince küp, adam düp derler.

*dübb.*is Ar. ayı.

Tamamen kullanımdan kalkmış olmakla birlikte, yaşlılarca dübb-i ekber ve dübb-i asgar "Büyükayı ve Küçükayı" şeklinde astronomi terimi olarak kullanılıyor.

Malı ongun olanın adı, angın olur.

ongun Çok verimli, bol, eksiksiz. (Türkçe S.; 1988:1110)

Angın ve ongun kelimeleri de kullanımdan düşmüş kelimelerdendir.

Miyancının kesesi bol olur.

miyancı Osm. miyân-dâr. Far. s. Meyancı, aracı. (Devellioğlu, 11986:78)

Kelimeyi Osmanlı Türkçesinden bir kelime şeklinde kullanılmış olarak görüyoruz. Tabii bu kelime de artık bu şekliyle kullanılmıyor.

Müft olsun da, zift olsun.

müft s.Far. Bedava, beleş

Bu kelime de kullanımdan tamamen kalkmış durumdadır.

Mürüvvete endâze olmaz.

endâze is. Far.esk. Altmış beş santi-

metre boyundaki bir uzunluk ölçüsü.(Türkçe S.,

1988:456)

Endaze de Cumhuriyet İnkılâpları ile kullanımdan kalkmıştır.

On para on aslanın ağzında.

para is. Far. Pâre (met) esk. Kuruşun kırkta biri.(Türkçe S., 1988: 1158)

Para, devletçe bastırılan banknot veya metâl satın alma birimi olarak bugün de kullanılıyor, ama kuruşun kırkta biri olarak kullanılmıyor. Halk arasında “ Beş parasız kaldım” veya “ On para etmez”, Gâvur parasıyla peş para etmez” kullanışlarında eski izler mevcuttur.

Sahipsiz eve it buyruk.

buyruk Bu unvan Orhun Abidele-ri’nde “ ...bilge kağan, alp kağan imiş, buyrukları yine bilge imiş,alp imiş” şeklinde geçmektedir Ayrıca bir iç buyruk deyimi de Kitabeler’de yer alır. Göktürk Kağanı Bilge’yi 735’te zehirleyerek öldüren Mei-Lu Ç’o’nun adının aslı da Buyruk-Çor olarak tespit edilmiştir.... Umu- miyetle amir, kumandan,müşavir, vezir mânâları verilmiş olan buyruk tabirinin Eski Türkçe’de hükümet üyesi yani, bakan manasına”.....geldiği bilinir. (Donuk,1988:11-12)

Bugün bu kelime “ başına buyruk” şekliyle aynı anlamda yaşamaya devam eder ama, idarî anlamı hiç yoktur.

Tatarın kılavuza ihtiyacı yok.

tatar is. esk. Posta sürücüsü. (Türkçe S., 1988:1427) Tatar bugün Yalnız Türk kavmi adı olarak yaşar.

Türk karır, kılıcı karırmaz.

karırmak Kocalmak, yaşlanmak, kocamak. (DLTürk, 1972:58)

Eski panbuk biz olmaz, karı düşman dost olmaz. (Dede K. 1964:1)

Ukuşlug kişi kör karısa mungar. “ Akıllı kişi de yaşlanınca bunar.” (K. Bilig, 1979: bey.294) Karı ve karırmak kelimeleri bugün bu anlamda kullanılmı-

makla birlikte “kart” kısmen yaşlı anlamında kullanılmaktadır.

Ç. Varlığı Kullanımdan Kalkan Fakat Henüz Tam Unutulmayan Kelimeler.

Aman diyene kılıç kalkmaz.

Bugün kılıç bilinen bir araçtır,ama silâh olarak kullanılmaz. Ancak eskrim sporunda hâlâ kullanılmaktadır.

At binenin kılıç, kuşananın.

bk. Aman diyene.

Ana kızına taht kurar, kız bahtı kocadan arar.

taht is.Far. 1. Hükümdarın oturduğu büyük süslü koltuk. 2. Hükümdarlık makamı. (Türkçe S., 1988:2216)

Türkiye Cumhuriyeti için taht kelimesi bitmekle birlikte, dünyada krallıkla idare edilen veya monark ülkelerde taht ve tahta çıkma kavramları ve taç giymeler devam etmektedir.

Atalar çıkarayın der tahta, döner dolaşır gelir bahta.

Aslında babanın mülkü ve adı oğluna kalır. Bu Türk toplumunda eskiden daha sağlam temellere oturtulmuştu. Kutadgu Bilig’de bu ata-oğul-orun (taht, yer-mülk oğul) üçgenini anlatan şu beyte bakalım:

İdi kiçgi söz ol megelde kelir- Ata orni atı ogulka kalır. (K. Bilig, 1979:110) “ Çok eski bir atasözü vardır; babanın yeri ve adı oğula kalır.”

Atılan ok geri gelmez.

Ok bugün sadece spor olarak okçuluk adı altında yapılıyor.Savaş ve av aracı olarak hiç kullanılmıyor. Hattâ belki en ilkel kabilelerde bile kullanılmıyordur.

Baş başa bağlı, baş da şeriata.

şeriat is.(şerî’at) Ar. Kur’an’daki ayetlerden, Peygamber’in sözlerinden çıkarılan dinî temellere dayanan Müslümanlık kanunları, İslâm hukuku. (Türkçe S., 1988:2087)

Şeriat toplumumuzda idarî sistem olarak kalkmakla birlikte dinî terim olarak yaşamaya devam ediyor.

Bekârlık sultanlık.

sultan is.Ar. Müslüman, özellikle sünnî hükümdarların kullandıkları unvan, padişah. (Türkçe S., 1988:1346)

Türk toplumunda hilâfet ve saltanatın ilgasıyla bu kelime günlük hayatta sevgi ifadelerinde yaşamaya devam ediyor. Sultanım, gönüller sultanı vb.

Davacın kadı olursa, yardımcın Allah olsun.

kadı is.Ar. Kâdî, tar. Tanzimat'a kadar her türlü davalara, Tanzimat'la Medenî Kanun arasındaki dönemde ise yalnız evlenme, boşanma, nafaka, miras davalarına bakan mahkemelerin başkanlarına verilen ad. (Türkçe S., 1988: 755)

Bugünkü Türk toplumunda kadı sadece bir kaç kelime ve kavramda yaşamaya devam eder. Kadıköy (İstanbul'da Anadolu yakasında bir semt), kadı kızı.

Derviş dervişi tekkede,(Hacı hacı Mekke'de) .

derviş is. Far. derviş. Bir tarikata girmiş, onun yasa ve törelerine bağlı kimse. (Türkçe S., 1988:362)

Tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla dinî kullanımdan kalkan kelimelerden biri de derviş olmakla birlikte, halk arasında "derviş gibi adam" gibi şekillerle yaşamaya devam eder. Ayrıca derviş özel ad veya soy ad olarak da kullanılmaktadır.

Elifin hecesi var, gündüzün gecesi var.

Elif Arap alfabesinin birinci harfidir. Harf İnkılâbıyla kullanımdan kalkan bu ses, Kur'an okuyanlar, tarih ve edebiyatla uğraşanlar ve eski eser araştırmacıları tarafından kullanılmaya devam ediyor.

Ayrıca Türk toplumunda çok eski

zamanlardan beri en çok kullanılan özel isimlerden birisidir.

Hacı, hacı olmaz gitmekle Mekke'ye; dede, dede olmaz gitmekle tekkeye.

dede is.(metinde) Mevlevî tarikatında çile doldurmuş olan dervişlere verilen isim. (Türkçe S., 1988:344)

Dede, atasözündeki anlamıyla bugün kullanılmıyor. Ama yine aynı anlamla Gâlip Dede, Dede Efendi, Esrâr Dede, Vehbi Dede gibi bilinen isimlerde yaşarken, anne ve babanın babasına da dede denilmeye devam ediliyor.

Herkesin yorulduğu yerde han yapmazlar.

Hanlar da eskiden otel görevindeydi. Bugün bu amaçla kullanılmayan hanlar tarihî yerler veya müzelerde yaşamaya devam ediyor. Ayrıca büyük iş merkezlerine de bu isim veriliyor. Gürün Han, Arşimidis Han, gibi. Ayrıca Kırkhan (Hatay), Kadınhanı (Konya),

Nallıhan (Ankara) gibi.

Körler memleketinde şaşılar padişah olur.

Padişahlık da sultanlık gibi inkılâplarla birlikte sosyal kullanımdan kalkmış kelimelerdendir. Bu kelime de günlük kullanımda yaşamaya devam ediyor. Padişah sofrası, padişah macunu gibi.

Mazlumun ahu, indirir şahı.

şah is. Far. İran veya Afgan hükümdarı.

Yine şah kelimesi idarî ve mülkî terimler dışında yaşamaya devam ediyor. "Beni buradan şahı gelse indiremez." gibi.

D. Zamana ve Sosyal Kullanıma Göre Değişmeler.

Bağın taşlısı, kadının saçlısı.

Zamanla estetik kavramlar değişmektedir. Eskiden kadının saçı ziyneti olarak uzatılması muteberdi. Bugünün çalışan modern kadın tipinde pratik ve

göze hoş gelen kısa ve paten tip saçlar, hatta erkeksi kesimler dahi tutulmaktadır. Tabii uzun saçın kadınlar arasında hâlâ tutulmakta olduğunu da unutmamak lâzım.

Çok yaşayan bilmez, çok gezen bilir.

Haberleşmenin, bildirişimin, internetin, medya ve diğer bütün yayın kuruluşlarının dünyayı bir kaç diskete sığdırdığı, istediğimiz anda dünyanın öbür ucuyla haberleştiğimiz bu zamanda bilgi sahibi olmak için gezmeye gerek kalmadı. Gezmek bir hobi, seyahat zevki olarak tabii ki yine önemli.

Deve Kâbe'ye gitmekle hacı olmaz.

Eskiden Kâbe'ye deve kervanları ile gidilirdi. Bugün en modern hava ve yer ulaşım araçları ile çok kısa bir zamanda bu ibadet mahalline gidilebilmektedir.

Elçiye zeval olmaz.

Yabancı ülkeler nezdinde ülkesini temsil eden elçi ve elçilik yine vardır, ama bugünkü elçilik tamamen diploma-siye ve kalıcı bir süre ikamete dayanır. Eski elçilikler ise haberleşme, gelgeç, getir-götür şeklinde olup, elçilerin hayatlarına dahi kıyılabilirdi. Bugün elçiler ve elçilikler dokunmazlığı olan üst düzey diplomatlardır.

El (etek) öpmekle ağız (dudak) aşınmaz. (kirlenmez)

Etek öpmek, huzura girince padişah, vezir veya devlet ricalinin cübbe veya kaftan ucundan sembolik bir öpme veya bu hareketi yapmaktır. Bu hareket devlete saygı ve bağlılık ifadesiydi.

Ergen gözüyle kız alma, gece gözüyle bez alma.

Elektriğin olmadığı zaman için geçerli olan bir sözdür.

Eskiye itibar olsaydı, bit pazarına nur yağırdı.

Bugünün insanı rahatı teknolojiye,

huzuru nostaljide aramaktadır. Bu yüzden evlerin çoğunda genellikle bir "şark köşesi" yapılmaktadır. En lüks otel ve restoranlarda da bu tezyinat ihmal edilmemektedir. Kısacası bugün antik değerlere nur yağmaktadır.

Gâvurun ekmeğini yiyen, gâvurun kılıcını çalar.

Sanayi devriminden evvel dünyanın en büyük devleti şüphesiz Osmanlı Devletiydi. Fakat çağa ayak uyduramayan bu büyük devlet çöktü. Türkiye Cumhuriyeti Devleti hızla sanayileşme çabasına girmekle birlikte Batı'yı yakalamakta zorlandı. Batı'nın istihdam açığıyla, bizim akça açığımız birleşince özellikle 1960'lardan sonra başta Avrupa ülkeleri ve tabii özellikle Almanya olmak üzere Fransa, Hollanda, İsveç ve Avustralya'ya işçi göndermeye başladık.

Atasözümüzün sanki bugünler için söylenmiş bir tarzı var ama, bu söz zaman itibariyle Hıristiyan tüccarlar kastedilmektedir.

Irak yerin haberini kervan getirir.

Bugün haberleşmenin teknoloji demek olduğunu düşünürsek, her şey açıkça anlaşılır.

Karpuz kabuğunu görmeden denize girme.

Bugün seracılık olayı bize Ocak ayında da karpuz yedirebildiğine göre bu söz de anlamını kaybetmiştir.

Kasımdan on gün evvel ek, on gün sonra ekme.

Eski takvimde kışın başlangıcı 8 Kasım'dır. Bu da 6 Mayıs'a tekabül eder. Bu süre yaklaşık 150 gündür. Bugün de bu zaman birimine itibar edilmez.

Kelin ayıbını takke örter.

Kıyafet inkılâbından evvel erkeklerin tamamı takke, sarık, keçe külâh vb. şeyler giyerlerdi. Dolayısıyla keller belli olmazdı. Bugün isteyen şapka giyer.

Kızını dövmeyen dizini döver.

Eski eğitim sisteminde dayağın önemli bir yeri vardı, ama bugün dayak modern eğitimin kabulü dışındadır.

Kork aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden.

Aprilin beşi bugünkü takvimde 18 Nisan'dır. Bugünde bu günlerde hâlâ soğuklar devam eder. Ama April ancak yaşlılarca bilinir.

Osmanlı'nın ayağı üzengide gerek

Osmanlı Devleti nizâm-âlem (Pax Ottomana) idealine bağlı bir devlet olduğu için sürekli savaştan bir yapısı vardı. Daha doğrusu konumu bunu gerektiriyordu.

Yanmış harmanın öşürü alınmaz.

öşür ('uşr) is. Ar. Onda bir. Ondalık. Onda bir alınan vergi. (Esası Şeriaten alınmıştır.) Bugün kullanılmamakla birlikte Müslümanlar tarım ürünleri zekâtı olarak vermeye devam ederler.

E. Coğrafi Mekân Kaybı.

Ana gibi yar, Bağdat gibi diyar olmaz.

Kanunî Sultan Süleyman'la birlikte Osmanlı mülküne katılan Bağdat belki de bir çok İslâm büyüğünün orada medfun bulunmasıyla çok değer kazanmış olabilir. Bunlara İmâm-ı A'zam, Hz. Ali, Abdülkâdir-i Geylânî vb. örnek olarak verilebilir.

Bez alırsan Musul'dan, kız alırsan asıldan.

Eskiden Musul, Kerkük Osmanlı mülkü idi. Musul'da iyi kumaş dokunurdu. Kız almada asalet bu anlamda aranmasa bile hâlâ iyi yerden kız almak geçerlidir.

Çanakta balın olsun, Yemen'den arı gelir.

Yemen de bir zamanlar Osmanlı

toprağı idi. Adına Türküler yakılan Yemen de Türk toprağı değildir.

Kısmet ise gelir Hint'ten Yemenden, Kısmet değilse ne gelir elden.

Gerçi Hint toprağı Bâbüri'ler hariç hiç Türk Toprağı olmamıştır, ama İpek Yolu üzerinde olması önemli bir ticaret merkeziydi.

Satılık ziftin olsun, Selânik'ten kel gelir.

Selânik de önce Balkanlar'daki önemli bir şehrimizdi.

Tüy güzelliği hamamdan eve, Huy güzelliği Urum'dan Şam'a

Urum burada Anadolu olarak geçmektedir. Şam da bilinen eski bir Osmanlı şehridir.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan (1990) Her Yönüyle Dil, Ankara, TDK Yayınları.
Aksoy, Ömer Asım (1971) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Ankara, TDK Yayınları.
Çarhnâme, (1956) Mecdud Mansuroğlu, İstanbul.
Divânü Lugatî't-Türk (1972) Ankara, TDK Yayınları.
Develioğlu, Ferit (1986) Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Sözlük, Ankara, Aydın Kitabevi.
Donuk, Abdülkadir. Prof. Dr. (1988) İdarî ve Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul, TDAV Yayınları.
Ergin, Muharrem (1970) Orhun Abideleri, İstanbul.. (1964) Dede Korkut Kitabı, Ankara, TDK Yayınları.
Hüsâm-ı Sahrâvî, (1991) Tuhfeten Li-Hazretî'l Aliyye, Osman Kemal Kayra, Basılmamış Doktora Tezi.
Kutadgu Bilig, (1979) Reşit Rahmetî Arat, Ankara, TDK Yayınları.
Musahhah Mevlid-i Şerif (1317) İstanbul, Dersaadet Matbaası.
Şehriyar (1964) Haydar Baba'ya Selâm, Ankara, TKAE Yayınları.
Şemseddin Sâmî (1969) İstanbul, Enderun Kitabevi.
Türkçe Sözlük (1988) Ankara, TDK Yayınları.
Yeni Tarama Sözlüğü (1983) Ankara, TDK Yayınları.